

Leksîkografî, Metaleksîkografî û Bîblîyog-rafîyaya Ferhengê Kirmanckî (Zazakî) Lexicography, Metalexigraphy And Bibliography Of Kirmanckî (Zazakî) Dictionaries

Veysel YILDIZHAN*

KILMÎ

Ferhengî, lîsteyê çekuyan ra wetêrî xezîneya çekuyan ê yew ziwanî yê. Amancê amadekerdişê û bikarardişê xo ra goreyê kitabane bînan wareyêkê cîya de ca benê. Kurdan ra babete de bitaybetî seserra 20. ra dima kedeka cîdiye daya. Nê ferhengan ra zafê xo bi hîsanê dildarî û bi metodanê amatorkîyan amade biyê. Na xebate do seba ferhengane kurdî, bi taybetî zî yê kirmanckî (zazakî) bala xo bida di binzanistanê ziwanzaniye. Nînan ra yewine leksîkografiya ya ke amadekerdişê ferhengan de qaydeyanê pêroyîyan nana ro. A dîyine zî metaleksîkografiya ya ke a zî hetanê cîya-cîyayan ra ferhengan ser o xebata rexneyî kena, înan erjîna. Goreyê çarçewaya na xebate verê, dinya û kurdan de behsê destpêkê xebatanê ferhengan bibo. Dima goreyê nê di binzanistan bipêroyî ferhenganê kirmanckî (zazakî) ser o vinderîyo. Peynî de zî bîblîyografyêka ferhenganê kirmanckî (zazakî) ke heta emserr (2020) weşaniyayê bidîyo.

Kilîdçekuyî: Leksîkografî, metaleksîkografî, leksîkoloji, erjnayîşê ferhengî, ferhengê kirmanckî (zazakî).

ABSTRACT

Dictionaries are more than lists of words, they are the lexical treasures of a language. Because of their purpose of preparation and use, they are located in a different area than other books. Kurds are especially in this area 20. after a century, they have done serious work. Many of these dictionaries have been prepared with altruistic feelings and amateurish methods. This study will focus on two sub-discipline of linguistics for Kurdish, especially Kirmancki (Zazaki) dictionaries. The first of these

---

* **Wendekarê Doktorayî, Üniversiteya Dicle, Beşa Ziwan û Kulturê Kurdî / PhD Student, Dicle University, The Department of Kurdish Language and Culture.**
E-mail: vyildizhan@outlook.com ORCID: 0000-0002-0419-2789

is lexicography, which sets general rules for preparing a dictionary. The second is metalexicography, which performs critical work on dictionaries from different aspects and evaluates them. According to the limits of this study, first, the beginning of dictionary studies in the world and Kurds will be mentioned. Then we will focus on Kirmancki (Zazaki) dictionaries according to these two sub-discipline. At the end, a bibliography of Kirmancki (Zazaki) dictionaries published until this year (2020) will be given.

Key words: Lexicography, metalexicography, lexicology, dictionary criticism, dictionaries in Kirmancki (Zazaki)

1. DESTPÊK

Herçend heta ewro derheqê ferhengê yewinê de konsensusêk nêvirazîyayo zî ma şenê vajê ferhengê verên vêşêrî fehmkerdîş û musnayîşê zîwanêkê bînî seba bezîrganî amade bîyo la dima vera vera ferhengî hem hetê muhtewa ra hem zî hetê metodî ra mîyanê xo de bîyê wayîrê konseptanê cîyayan. Helbet no cîyabîyayîş hewcedarîya însanan ra peyda bîyo.

Ferheng (فرهنگ) çekuyêka pehlewî ya ke yena manaya kultur; orf û adetê yew şar yan neteweyî. (Kantar, 2011: 524) Labelê vera vera seba kitabên çekuyan ke tede çekuyî goreyê metodêk rêz bîyê zî vajîyayo. *Luxat, luxatname, ferhengluxat, ferhengname, qamûs, xebername, vajename û wişename* zî herûnda çekuya ferhengî de yenê şuxilnayış. Ziwananê rojawanî de zî herunda çekuya ferhengî de sey *dictionary, glossary, lexicon, thesaurus, Wörterbuch, dictionnaire, wordbook* nameyê bînî zî vajîyenê. Herçend her zîwan de nameyê înan cîya bê û her name mabênê nameyanê bînan de ge-ge nuansan bihewêno zî mentiqê nê kitabên bipêroyî eynî yo. Eke ferheng kilm bo û kitabêk yan kovarêk ke zereyê xo de çekuyanê zafnêzanîyeyan hewêneno ser o lîsteyêk amade bibo lîtareturê kurdî de ney ra *ferhengok* vajîyeno. Herçend hem kitabê P. Maurizio Garzoniyî yê *Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda* ke serra 1787î de bajarê Îtalya, Roma de ginayo çape hem zî kitabê Mela Mehmûdê Bazîdî yê *Tuhfetul' Xîlan Fî Zîmanê Kurdan* ke serrê amadekerdişê xo texmînî 1867 ra ver o (Öztürk, 2017: 62) û nê kitabî de lîsteya çekuyan ameyo dayîş zî tradîsyonê ferhengokî yê Kurdan kovara Hawarî de dest pêkerdo. Çünke amadekerdox bi qesdê ferhengokî, bi metodêko berdewam û bi zanayîş îlaweyêko winasî amade kerdo. Bi nameyê "*Ferhengoq*" hûmara yewina Hawarî de ca girewto. (Hawar, 1932: 7) Nika zî gelek weşanan de eke hewce bivînîyo sey îlawe ferhengokî amade benê.

Herçend tarîxê ferhengamadekerdiş û pêserardişî zaf verê dest pê bike-ro zî mabênê leksikologan de hewna konsensusêko pêroyî teorîya ferhengî ser o nêvirazîyayo. Zanistî seba ke teorî ra ver, bi rayîrê pratîkan, çimeyê xo zereyê cuye ra genê, bi nê şiklî derheqê înan de gelek peym û sencê îlmî nê pratîkan ra bi metodanê zanistî tesbît benê. Ferhengnasî zî bi nê şiklî bi pratîk û hewcedarîyan ameya pênasakerdiş yanî sey wareyanê bînan bîyo. Zanistê ke

paştî danê leksikografi zafane ziwanzanî û zanistê cimati yê. No zî beno sedem ke waranê cîya cîyayan ra ganî sey çimeyî îstîfade bêro kerdiş. Nê wareyî ge kewenê sînoranê yewbînan mîyan ge zî xoser pênasanê xo virazenê coka leksikografi zî hetê sînorantiş û pênas wereardiş ra zehmetî ancena. Labelê Kolukisa xebata xo ya ferhenganê japonkîyan ser o de vano merdim şeno xebata ferhengan sey binbeşa zanistê enformatîkî bivîno ke bi kilmî zanistê enformatîk hacetê resayîşê melumatanê muşexesî yo. (2016: 15)

Ziwananê cîyayan de xeylê nameyî estê ke behsê terîmanê ferhengan de ravêrenê û la bixo hewna tam leksikalîze nêbîyê. Ma vajê çekuya leksikoloji û leksikografi tirkî de zafane herunda yewbînan de yenê bikar ardiş labelê îngîlîzkî de bikilmî leksikoloji cigêrayîşê ke ferhengan ser o benê îfade kena, leksikografi zî pêserardiş û amadekerdişê ferhengî îfade kena. (W. Klein: 2001, 8764) Ma sey pêşnîyaz na xebata xo de herunda çend çekuyanê îngîlîzkî ziwanê ma ra nameyî viraştî, beno ke sewbîna xebatanê xorîyan de bierjîyê û qebûl bibê yan zî herunda nînan de weşêrê ci pêşnîyaz bibê: *Ferhengnas/e*: (ing. *lexicolog* < yun. *lexis* [qiseykerdiş yan terzê qiseykerdişî] + yun. *logos* [musayîş yan zanistî]) Keso/ ke sey zanistî viraştiş ra heta averberdiş her çiyê ferhengî ser o xebitîyeno/a. *Ferhengnus/e*: (ing. *lexicograph* < yun. *lexis* [qiseykerdiş yan terzê qiseykerdişî] + yun. *graph* [nuştiş]) Keso/a ke bi usûlanê zanistî ferhengan pêser anê û amadekarîya ci keno/a. *Ferhengerj/e*: (ing. *metalexigraph* < yun. *meta* [wet] + yun. *lexis* [qiseykerdiş yan terzê qiseykerdişî] + yun. *graph* [nuştiş]) Keso ke rexne û erjnayîşê ferhengan ser o bi qeideyanê qebûlbîyeyan xebate keno/a. Ma şenê bi ardişê sufîksê -î zî nameyê nê xebatan sey *ferhengnasî*, *ferhengnusî* û *ferhengerjî* virazê. Labelê reyna ma na xebate de nameyanê beynelmîlelan ser ra şiyî ke hetê fehmbîyayîşê nuşte ra zehmetî nêancîyo.

Peynîya na xebate de ma do listeya ferhenganê kirmackî ke heta 2020 vejîyayê bidê û beşa metaleksikografi de nînan ser o bikilmî tayê melumatanê pêroyîyan bidê. Amedekerdişê na liste de ma di çimeyan ra îstîfade kerd. Nînan ra yewine meqaleya Ahmet Kırkanî ke bi nameyê *Zazaca Sözlükçülük* (2020: 300-306) a, dîyine zî xebata *Bibliyografiyaya Kirmanckî (zazakî)* ya Mutlu Canî ya (2018: 24-25). Ferhengê ke nê di çimeyan de zî çin bî, ê ma îlawe kerdî. Herçend xo ser o ferhengan nênusê û ma xebatanê înan îlaweyê listeya xo nêkerê zî ganî ma Peter I. Lerch û A. Le Coqî xo vîr ra nêkerê ke înan xebatanê xo de ca dayo listeyanê çekuyanê kirmanckî (zazakî).

2. BÎ KİLMÎ TARÎXÊ FERHENGAN

2.1. Dinya û Cîrananê Kurdan de Destpêkê Xebatanê Ferhengî

Goreyê lîtareture ewroyî ferhengo tewr verên nameyê *Urra Hubullu* de verê mîladî serra 2300î de hetê Akadan ra amade bîyo. No ferheng serê tabletanê kîlinan ser o bi sumerkî-akadkî nusîyayo û nika ci ra tayê mendeyî British Museum de

muxafaza benê. (Akalin, 2011: XIII) Nameyê nê ferhengî çekuyanê destpêkê nê ferhengî ra yeno ke *Urra* bi sumerkî, *Hubullu zî* bi akadkî yeno manaya “çîyo ke ci ra faîz şenîyeno bigirîyo”. Verê Mîladî nêzdîyê serra 1000î de zî Çîn de hetê *Bawetshi* ra ferhengêk amade bîyo. Mîyanê nê ferhengî de 40.000 çekuyê çînkî estê. (Akçay, 2011: 282) Dima reyna Çîn de verê mîladî serra 150î de hetê *Hu-Shinî* ra bi nameyê *Shwo-Van* a ferhengêk amade bîyo. (Akçay, 2011: 282) Manaya kamilî de yewna ferhengo verên zî mabenê verê mîladî seserranê 2-1.î de hetê îdarekarê kitabxaneyê Îskenderîye, *Aristophanesî* ra amade bîyo ke nê ferhengî de amadekerdoxî çekuyanê rojane, verên, hemmana, teknîkî û vateyanê verênan qeyd kerdê. (Durmuş, 2009: 398) Ziwanê nê ferhengî yunankî yo. (Aksan, 2000: 69) Dima vera vera medenîyetanê bînan de zî ferhengî amade bîyî.

Goreyê melumatanê ewroyî mîyanê cîrananê kurdan ra şaro ke tewr verî ferheng viraşto Erebbê. Ênan dîne Îslamî ra dima seba ke tayê çekuyê Qur’anî fehmanêkerdene mecbûr mendê ke seba ê çekuyan ferhengokan virazê. Hetê *Ata bîn Ebu Rebahî* ra seba nê çekuyanê xerîban bi nameyê *Garîbu l-Qur’an* kitabêk amade bîyo. (Durmuş, 2009: 399) Aversîyayîşê ferhenganê erebkî paralelê averşîyayîşê îslamî de bîyo. Fariskî de zî ferhengo tewr verên dima mîladî seserranê 10-9.e de hetê *Ebu Îsa bîn Alî bîn Îsa bîn Davudî* ra nusîyayo. (Yazıcı, 2009: 401) Tirkî de ferhengo tewr verên hetê *Mahmudê Kaşgarijî* ra seba ke Erebban rê tirkî bimusno bi nameyê *Divanu Luxatî’ t-Turk* nusîyayo. No ferheng peynîya mîladî, seserra 11.e de goreyê tirkîya roja xo amade bîyo. (Topaloğlu, 2009: 404)

Suryankî de xebatê ferhengî seserra 9.e de dest pêkerdê. Nê xebatî aîdê *Honaîn Îsa* yan *Joshuayo Maruzij* û *Gabrîel lajê Bochtiesunî* yê. Labelê xebata *Abdulhesan, Îsa bar Behlulî* ya ke serra 963î de amade bîya, resaya heta ewro. (Uhlenmann, 1855: 21) Seba ke ê deman de suryankî rojhilato mîyanên de sey *lingua franga* bî û mabênê medenîyetê Îslam û Yunan de tekilîyêk viraştene hetê wende û zanayan ra qiyemet pê ameyêne dayîş. Cîrananê Kurdan ra Armenîyan de zî herçend tayê xebatê etîmolojîyê nameyan seserra 5.e de dest pê bikerê zî xebata ferhengî şina heta seserra 11. û 16.e ke muhtewayê nê xebatan kîtabeyê verên ê armenîkî ra zî çekuyî ihtîwa kerdene. (Djahukyan, 1991: 2367)

2.2. Kurdan de Destpêkê Xebatanê Ferhengî

Kurdan mîyan de zî ferhengo tewr verên *Nûbihara Biçûkan*, bi kurmanckî, hetê *Ehmedê Xanî* ra serra 1682î de bi terzê menzûmî nusîyayo. Amancê viraştîşê nê ferhengî berzkerdişê ziwanê kurdî vera erebkî yo. (Hassanpour, 2005: 573) Xanî ra seserrêk dima, serra 1795î de hetê *Nodeyî* ra ferhengêko sorankî amade beno. (Hassanpour, 2005: 573) Amir Hassanpourî kitabê xo *Kurdistan de Ziwan û Neteweperwerî* de mabênê serranê 1682-1985î de listeyê 63 ferhengan û derheqê nê ferhengan de melûmatan dano. Seba ke hewna ferhengêko kirmanckî (zazakî) heta a roje nêweşanîyayo mîyanê listeya xo de nameyê ferhengêkê kirmanckî

(zazakî) nêdano. Sey Xal û Mûkrîyanî tayê ferhengviraştokî mîyanê ferhengane xo de herçend çekuyê kirmanckî (zazakî) bidê (Hassanpour, 2005: 586) zî ferheng biserûbero tewr verên hetê M. *Malmîsaniyî* ra serra 1987î de şaristanê Uppsala de weşanxaneyê Jîna Nû ra vejîyayo. (Kirkan, 2020: 297) Heta serra 2015î goreyê vatişê Ehmed Kirkanî 25 ferhengî bi kirmanckî (zazakî) amade bîyî. Nînan ra xêncê yewî (Vajekano Dimilî) ê bînî heme resayê çape. (Kirkan, 2020: 300-306)

3. LEKSÏKOGRAFÎ (FERHENGUSÎ)

Goreyê metod û tedeyîya xo ferhengî mabênê xo de benê bêj bi bêj. Ferhengê ke çekuyanê xo goreyê rêza alfabayî rêz kerdê yan goreyê babetanê çekuyan rêz kerdê estê. Hetê tedeyî ra zî ferhengê ke mûxatabê înan wendekar ê yan zî sey muhendîsan ferhengê ke tena çekuyanê muhendîsî hewênenê estê. Amadekerdişê ferhengan de çîyo tewr muhîm hedefê înan o ke hetê kamî ra wazenê bêrê wendiş û herînayîş o. Ma şenê ferhengan goreyê metod û tedeyîya înan bikerê hewt beşanê çîyayan (Yılmaz, 2017: 4-6) û seba her beşe ferhenganê kurdkîyan ra çend nimuneyan bidê:

1. Hetê ziwani ra; ferhengê yewziwanî, ferhengê diziwani û ferhengê zafziwanî.

Kurdkî (kurmanckî)- kurdkî (kurmanckî) (Bedirxan, 2009). *Kurdkî – îngîlîzkî* (Chyet, 2003), (Saadallah, 2000). *Kurdkî - erebkî* (al-Khalidi, 1975). *Kurdkî – fransîzkî* (Bedirxan & Bertolino, 2017). *Kurdkî (kurmanckî, sorankî û kirmanckî (zazakî)) – tirkî – fariskî – îngîlîzkî* (Acar & Aslanoglu, 2012). *Japonî - kurdkî (kurmanckî, sorankî û kirmanckî (zazakî)) – îngîlîzkî* (Çolak & İslamoğlu 2018).

2. Hetê malzemeyî ra; ferhengê ziwane pêroyî, ferhengê ke çimeyê înan ansîklopedî yan çimeyê kulturî yê, ferhengê termînolojîyê zanistî û ferhengê ke wareyanê taybetan ser o ameyê kerdiş (ferhengê çekuyanê hemmanayan, ferhengê îdyoman).

Ferhenga Çapemeniya Kurdî (Aslanoglu, 2010). *Ferhenga Zanistên Civakî* (Kiran, 2017). *Ferhenga Termên Kîmyevî* (Uzun, 2013). *Ferhenga Aboriyê Tirkî-Îngîlîzî-Kurdî* (Deniz, 2010). *Ferhenga Erdnigariye* (Önen, 2008). *Ferhenga Biwêjan* (Oncu, 2015).

3. Hetê ebatî ra; çapê standardî, çapê kilmkerdeyî û çapê tunikî.

Ferhenga Kurdî - Tirkî (Farqînî, a2000). *Ferhenga Navîncî* (Farqînî, b2000). *Ferheng (Midi)* (Veroj, 2018).

4. Hetê wareyê weşanî ra; ferhengê çapekerdeyî, ferhengê elektronikî.

<http://legerin.ferheng.org/>

WQ ferheng: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.wqferheng>

O-Kurmanckî=Zazakî: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.osmanaslanoğlu.kurzaza>

5. Hetê demê çimeyan ra; ferhengê hemdemî û ferhengê tarîxî (historic).

Bi Tarîxê Nusîyayena Xo ya Tewr Kehene Çekuyê kirmanckî (zazakî) (1798-1903) (Yıldızhan, 2017).

6. Hetê metodê amadekerdişî ra; ferhengê teswîrî (descriptive), ferhengê qeîdeperestî (normative); ferhengê nermqeîdeperestî û ferhengê pêtqeîdeperestî.

Ji bo Rastnivîsînê Ferhanga Kurdî (Kurmancî)-Tirkî ya Nû (Malmîsanij & Aydoğan, 2019).

7. Hetê awankerdişî ra; bi awayê çeku duş de mana û bi awayê çeku duş de manayê cîya cîyayî.

Ferhanga Kurdî: Cildê pêşîn A-D, cildê diduyan E-K, cildê sîsêyan L-R (Bozarslan, 2011, 2016, 2018).

Ferhengî hetê tayê kesan ra sey berhemê hunerî zî dîyayê çunkî erbabîya amadekarê xo zî mojnênê. Seyrê tarîxî mîyan de hetê leksîkologî ra tayê standardê pêroyî seba ferhengan qebûl bîyê ke bi kilmî nê yê (Yılmaz, 2017: 19-20):

1. Ferheng ganî teqlîd nêbo û çend ci ra yeno xoser û newe bo. Ferhengî çekuyanê ziwanêkî hewênenê û zaf normal o ke eynî çekuyî ferhenganê cîyayan de ca bigîrê û tekrar bibê labelê eke hem çekuyî hem zî duştê înan de îzehetê ci yewna ferhengî ra bêrê neqlkerdiş, manaya newe ra viraştîşê fergengî nêmaneno. Ganî hem hetê xezîneya çekuyan ra hem zî hetê îzehet û aktuelîya manaya çekuyan ra her ferhengo newe yê verênî ra aver bo û venganeyêk pir bikero.

2. Ganî ferhengviraşttox waştîş û pawitişanê bikarardoxî xo vîr ra nêkero û goreyê ey ferhengê xo amade bikero. Ferhengî telebêkî ver amade benê û goreyê nê telebî erzê bikarardoxan benê. Ganî ferhengnusi tedeyîya xo û metodê dayîşê îzehetan tim goreyê bikarardoxan plan bikerê. Serrê bikarardoxî ra heta dereceya wendişê înan her çî verê ke dest bi amadekarîya ferhengî nêbîya tesbît bo ke bikarardox dereceya azamî de ferheng ra sud bigîro.

3. Hem hetê tedeyî ra mird bo, xezîneya çekuyan şamilê ziwan yan beşêka ziwani bo hem zî hetê pêşkêşî ra munasîb bo. Gama ke bikarardox û taybetiyê ey tesbît bîyê êdî dore yena tedeyîya ferhengî. Eke ferhengê ma seba wendekaranê dibistanî bo ganî hem kapasîteyê înan hem zî hîşê înan bêro vîrê viraşttoxan. Eke ferheng seba babetêka pisporî wazena ser o amade bena na rey ganî terîm û jargonê a pisporî weş îfade bibo. Hetekê bînî ra zî dîzayn û mîzanpajê ferhengî zî ganî goreyê bikarardoxê xo bibo mavajê punto, rengê nuştayan, sînorê îzehetan û weçînayîşê medeyan hetê pêşkêşî ra çend nuqtayê muhîm ê.

4. Xebatanê neweyan rê musaîd bo yanî ganî her ferheng bi çapanê neweyan bêro averberdiş û zengînerdiş. Ferhengê ke xo aktuel nêkenê yan zî tradîsyonêkê weşanî nêvirazenê zafane demêkê wextî ra dima êdî karê bikarardoxan nêvînenê. Hem hetê sermedeyan ra hem zî hetê îzehetê înan ra ganî ferhengî tim bêrê aktuelkerdiş labelê no aktuelkerdiş nîno a mana ke çekuyê verênê yê ziwani ferheng ra

bêrê vetiş. Ganî hem xezîneya çekuyan bêro pawitiş hem zî zıwanê rojaneyî reyde bêro aktuelkerdiş.

5. Seba ke wareyê zanistî êdî dest nêdanê ke kesêk waqîfê heme beşanê zanistî bibo û hemeyan bizano ganî ferhengî zî hetê grub û komelan ra bêrê kerdiş. Ferhengî hetê tedeyî ra ganî bisînor bê. Ferhengê ke hîtabê beşêka zanistî kenê seba ê zanistî ganî çimêyêko tam û biserûber bê. Hetêkê bînî ra ganî nê ferhengî hetê pisporanê ê karî ra amade bibê, verê çimanê înan ra ravîyerê û bi îlawe û aktuelkerdişan na xebate tim berdewam bo.

6. Ganî mabênê ferhengan de zî pêgirewtişêk bibo ke bi nameyêko bîn seba manadayîş û pênasakerdişê çekuyan leksikalîzasyon virazîyo. Leksikalîzasyon ronîştîşê manaya çekuyêkî îfade keno. Ganî heme manayê çekuyêkî ke xezîneya zıwanî de ca genê weş bêrê tesbîtkerdiş û sînorê çekuyan yewbînan ra weş bêrê çiyakerdiş. Mavejê çekuya “huşk”î hem bi formêko standard de bêro nuştîş hem zî ferqê manaya “huşk” û “ziwa”yî yewbînan ra sînoranê dîyaran reyde çiya bibê.

7. Ganî ferheng hetê etîkî ra nêkewo întihalalan û averşiyayîşê zanistî mîyanê xo de rojane têpişo û bikarardoxanê xo nêxapêno. Întihal heme berhemanê winasîyan de xeterêko pîl o. Amadekerdoxo yewin verê kerdişêkê winasî de heme motîvasyonê xo vîndî keno û keso ke bi întihal dizdî kerdo zî feydeyêko newe nêdano ferhengnasîya zıwanê xo. Eke bêzarîya (teqlîdê) metod yan felsefeyê karêkî bêro kerdiş heta redeyêk fehm beno labelê keda yewna kesî yan grube bi bêzarî bêro tirtîş, îzehê ney nêbeno, etîk nîyo, zirar dano.

Hetêkê bînî ra senî viraştîşê ferhengan ser o qeîdeyî biserûberî estê wina zî prosesê viraştîşê ferhengan de zî qeîdeyî estê ke ganî kes yan kesê ke wazenê ferhengêk virazê biewnîyê nê qeîdeyan û goreyê nînan xo rê rayîrêk ronê. Bi kilmî verê her çî ferheng ganî goreyê bikarardoxî bêro viraştîş û bala xo bido nê qeîdeyan:

1. Amadekarê erbabî; Ganî keso ke seba karê ferhengî dest bi kar kerdo sînoranê xo ra hayîdar bo û xebata xo zî tim bi çimeyanê başan bido têver. Xebatê ferhengî eslê xo de xebatê kom û gruban ê çunke xebatê ke bi zaf kesan benê xeletîyan ra hîna vêşî xo pawenê û her endam bi zanyîşê xo daxîlê fikrê muştêrekî geş keno.

2. Tesbîtê çime û zıwanan; Nuqtaya bîne ya ke viraştîşê ferhengî de vejîyano verê ma çime û zıwan a. Çimeyê ferhengî çend zıwano rojane bibo qasê ey ganî goş bido edebîyatê fekkî û nuştêkî zî yanî piştîya xo bişano korpusêk. Hetê zıwanî ra zî ganî zıwanêko muştêrek yanî standard bi kar bîyaro.

3. Seba terz û metodê viraştîşê ferhengî, tespîtbîyayîşê bikarardoxan; Keso ke bi kar bîyaro çin bo yan zî telebê ey çin bo ferheng nêreseno amancê xo yê eslî. Coka ganî bikarardoxo ke telebê ferhengî keno her hetî ra profilê ey weş bêro şinasnayîş. Sewîyeya wendişê ey, amadeyîya ey a hîşmendî û pisporîya ey nê heme plansazîya ferhengî rê fikr danê.

4. Tesbîtê muhletê xebate verê ke dest bi xebata ferhengî nêbîyo; Sînorê tedeyî û muhletî goreyê teqwîmêko mukayed bo hem seba amadekerdox/an hem zî seba weşangeran kar keno biserûber. Amadekerdox/î plansazîya viraştîşê ferhengî de bi qerardayîşê wextê qedîyayîşê xebata xo hêz û motîvasyonê xo tim teze tepîşenê û xebata xo resnenê peynî. Weşangerî zî hem amadekarîya çape kenê hem zî zereyê nê muhletî de pawitoxan hayîdarê prosesî kenê.

5. Tesbîtê metodî; No ferheng do seba çî bi kar bêro û îmkanê amadekerdoxî/an çend qîmê nê karî beno? Cewabê nê persan tespîtê metodî de seba destpêkî zaf muhîm ê. Dima ke cewabê nê persî dîyayî na rey zî sînorê îmkananê madî yanî butçe û amadekaran ra pawitewê profilê telebkaran ganî bêro tesbîtkerdiş. Nê heme seba metodo munasîp bînge yê. Nînan ra dima zî goreyê tecrubeyê xebatanê bînan terzê rayîr ra şîyayîşê karî yanî metodî ser o bi plansazîyêka xurte qerar bêro dayîş.

6. Çimeyanê zîwanî ra corpusêko baş; Korpus (corpus) xezîneya zîwanêkî îfade keno. Çekuyê ke mîyanê zîwanî de bi heme mana û fonksiyonê xo korpusêkê zîwanî pê anê û çimeyê korpusîyo tewr muhîm zîwano nuşteki yo. Zîwanê ke prosesê standardîzasyonê xo resnayo merheleyêkî û çekuyanê xo leksîkalîze kerdê ferhanganê xo korpusê zîwanê xo ra amade kenê.

7. Tesbîtê sermedeyan; Mabênê profilê bikarardoxan û hedefê amadekardoxan de tekilîyêka semed-netîceyî esta. Ganî amadekerdoxî heme xezîneya çekuyan ra çekuyê ke bikarardoxan eleqedar kenê, înan biweçînê. Mawajê eke ferhengêko ke seba sewîyeya lîse amade beno ganî çekuyê ke tena wareyêko teng de sey zoolojî de bi kar yenê nêbê sermedeyê nê ferhengî.

4. METALEKSİKOGRAFÎ (FERHENGERJÎ)

Metaleksîkografî yan zî ferhengerjî viraştîş û pêardişê ferhengî ra vêşêr bala xo dana awankerdişê ferhengî, bêjê ferhengî û profilê bikarardoxan. (Yılmaz, 2017: 18) Seke Jacksonî zî xebata xo ya ke serê leksîkografî de amade kerda, aye de vano ferhengî seba ke sey kitabane bînan tena wendiş rê amade nêbîyê û kes nêşeno cigêrayoxî ra bipawo ke ferheng pîya bigîro destê xo û biwano. (2016: 255) Seba ney keso ke ferhengan ser o xebitîyeno ganî zîwananî û çimeyanê zîwanan ser o zanaye bo û hetê akademî ra metod û uslûbê nê karî bizano. Metod û uslubê nê karî ser o zî nîqaşî hewna dewam kenê çunkî wareyêko vilabîyaye yo û metodanê objektîfan ra vêşêr bi qebûlanê şexsî dewam keno. (Jackson, 2016: 254)

Ferhengî bi îdiayan vejîyenê û hem nameyê xo ra hem zî vateyê verênê xo ra amanc û tedeyîya xo eşkera kenê. Verê her çî ganî cigêrayox bala xo bido ferhengî bixo ke xo senî pênase kerdo û armancê xo senî moto. Nînan ra bi kilmî *Peymê Zereyî* vajîyenê û gama verêne ganî cigêrayox bala xo bido kilavuzê bikarardişî û îfadeyanê amadekarî/an. Hetê bîni ra peymê usûlî hîna vêşêrî û dergî yê. Ma şenê na babete de tesnîfê Jacksonî neql bikerê û şîroveyanê xo îlawe bikerê. Nê babetî: *pêşkêşê ferhengî*;

pergala rîpelan, pergala medeyan, dergîya medeyan; kilmnusî; tedeyîya ferhengî; çimeyê çekuyan, viraştîşê çekuyan, hemvengî, cîyakerdişê manayan, pênasdayîş, manayê bînê çekuyêkî, vengê çekuyan, gramer, bikarardiş, delîlî, etîmolojî, senûnîya teybetî yê.

Na babete de Landau gama ke ferhengêk rexne keno seba ney hîrê peymî nayê ro ke nê: 1- Hûmara doneyan a ke hûmara medeyan, pênas, îfadeyê terîmî, wareyê babete, hemmanayî û etîmolojî hewênena. 2- Kalîteya melumatî ya ke rastî, şamilî, eşkerayî, sadeyî û rojanebîyayîş a. 3- Tesîrê pêşkêşî yo ke rêzkerdişo alfabetîk, etîmolojî, pergala dayîşwendîşî û tîpografya [stîlê nuştîşî] ya. (Yılmaz, 2017: 18) Na babete de McMillan zî bi kilmî çiyê ke ferhengêkê biserûberî ra pawîyeno wina rêz keno: rastî, bêkêmasîyî, bêlêlî, sadeyî û modernî. (Jackson, 2016: 25)

Ma eke bi detay biewnîyê metaleksîkolojî ra her çî ra ver ganî ma metodê xo ser o qerar bigîrê. Metodê ma hem karê ma keno bipergal hem zî keno objektîf. Dima seba nê rexneyî ganî ma bala xo bidê peymê teberî û tedeyî ke nê her di zî goreyê ferhengviraştux û leksîkologî vuryenê. Amadekar destpêkê ferhengê xo de hedefê xo senî nayo ro û dustûrê ferhengan senî bikar ardo seba ma muhîm ê.

4.1. Bipêroyî Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)

Heta serra 2020î çapê neweyî netede 30 ferhengê kirmanckî (zazakî) weşanîyayê. Nînan ra yê ke tarîxanê cîyayan de çend reyo bîn çape bîyê zî estê ma vajê *Ferhengê Kirmanckî (zazakî)-Tirkî/Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük* panc rey çape bîyo. Ferhengê ke reyna çape bîyê tim çapa verên ra hîna hîrayêr bîyê, hûmara çekuyanê xo zêdînayê. Ziwanê ke nê ferhangan de kirmanckî (zazakî) het de yê sey tirkî, îngilizkî, fariskî û japonkî yê û tayênan de zî kirmanckî (zazakî) het de ca dîyayo lehçeyanê kurmanckî, hewramkî, sorankî û senendeckî(?) zî. Pêro pîya kitabê ke heta nika sey ferhengî çape bîyê 44 heb ê. Mîyanê amadekerdoxanê nê ferhangan de eke Gruba Xebate ya Vateyî çin bo, amadekerdoxî pêro camêrd ê, sey kes cinî çin ê.

Înan ke bi nameyê xo tena yew ferheng amade kerdo yan hetkarîya amadekerdişî kerdo: *Ahmet Kasımoğlu (Ehmedê Dirihî), Ali Beytaş, Ali Ekici, Azad Yüce, Bedirhan İslamoğlu, Çeko Kocadağ, Evren Aslanoğlu, Hacı Özkal, Harun Turgut, Haydar Şahin, Hayrullah Acar, Osman Aslanoğlu, Hüseyin Çakmak, İbrahim Bukan, Mehmet Aydar, Mesut Özcan, Munzur Çem, Musa Canpolat, Orhan Erdem, Serkan Oğur, Turan Erdem, Vakkas Çolak, Zeki Gürür, Zülfikar Ayyıldız.*

Înan ke bi nameyê xo di ferhengî amade kerdê yan hetkarîya amadekerdişî kerdê: *Malmîsanij, Roşan Lezgîn, Seîd Verroj.*

Înan ke bi nameyê xo hîrê yan hîrê ra vêşêr ferhengî amade kerdo yan hetkarîya amadekerdişî kerdê: *Grûba Xebate ya Vateyî (Vate Çalişma Grubu).*

Nê kesî zî hem ferhanganê xoserî amade kerdê hem zî demêk yan destpêk ra heta ewro endamê gruba Vateyî yê: *Ahmet Kasımoğlu (Ehmedê Dirihî), Bedirhan İslamoğlu, Harun Turgut, Malmîsanij, Munzur Çem, Roşan Lezgîn.*

Weşanxane, enstîtu û çapxaneyê ke heta ewro tena yew ferheng weşanayo: *Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Arya Yayıncılık, Dara Yayınları, Dersim Yayınları, Doruk Yayınları, Doz Yayınları, Elif Matbaası, Fam Yayınları, Kalan Basım Yayın Dağıtım Müzik, Kardelen Yayınları, Kaynak Yayınları, Weşanên Deng, Weşanên Jîna Nû, Weşanên Komkar, Weşanxaneyê Avesta, Weşanxaneyê Babek, Weşanxaneyê Hîva, Weşanxaneyê J&J, Yazılama Yayınevi.*

Weşanxane, estîtu û çapxaneyê ke heta ewro di ferhengî weşanayê: *Tij Yayınları, Weşanên War, Weşanxaneyê Nûbihar, Weşanxaneyê Roşna.*

Weşanxane, estîtu û çapxaneyê ke heta ewro hîrê yan hîrê ra vêşêr ferhengî weşanayê: *Weşanxaneyê Vateyî, Çapa Serbeste (Ferhengê ke bê nameyêkê weşanxaneyî resayê çape).*

Bajarê ke tede heta ewro ferhengî resayê çape û hûmarê ê ferhengan: *Berlîn: 1, Dîyarbekir: 3, İstanbul: 35, Mêrdîn: 1, Riha: 1, Stockholm: 2, Uppsala: 1.*

Correyê serran hûmara weşananê ferhengan: *1980-1990: 1, 1990-2000: 5, 2001-2010: 18, 2011-2020: 20.*

Pêşkêşîya ferhengî zî sernameyêko bîn o ke ganî bikarardox ney ra nef bigîro. Bi kilmî pêşkêşîya ferhengî de çiyê ke kewenê vernîya ma; mîzanpajê rîpelan, nîzamê medeyan, dergîya medeyan, kilmnusî. Hetêkê bînî ra tedeyîya ferhengî de ganî merdim bala xo bido nînan ser; şumûlê çekuyan, seba medeyan viraştîşê çekuyan, hemvengî, seba çekuyê ke yew ra vêşêr manaya xo esta barekerdişê manayan, pênskardiş, manayê îdyomkî, vengdayîşê çekuyan (IPA), gramer, zîwanê nuşteki de bikarardiş, etîmolojî û goreyê hedefê ferhengî tayê îlaweyê bînî.

Seke vînîyeno zî metaleksîkolojî eslê xo de sey binbeşa leksîkografî ra vêşêr sey beşêka xoser a û hîna zêde seba kontrolkerdiş û averberdişî goreyê qeîdeyanê objektîfan bala xo dana ferhengan. Kurdan mîyan de wareyê metaleksîkolojî de xebatî zaf tayê û xebatê ke ferhengan ser o bîyê zî zafane hetê mede û hûmaranê medeyan de bîyê. Labelê seke ma cor ra zî rêz kerd ganî no ware bêro pirkardiş û îhmal nêbo.

Pêşkêşê ferhenganê kirmanckî (zazakî) de persa tewr muhîme herhal namekerdişê nê kitabana o. Zafê ci xo bi nameyê *ferhengî* nîşan bidê zî tayê xo herunda çekuya ferhengî de sey *vajname* û *qesexani* zî name kerdo. Hetêkî bînî ra namekerdişê zîwanî de zî çekuya *kirmanc*, *zaza*, *dimilî*, *dimilkî* û *sobe* bikar ameyo labelê nînan ra tewr zêde *zaza* û *kirmanc* rexbet dîyê. Hetê pergala rîpelan ra zî hema hema hemeyê xo kaxidanê bikalîte û çapxaneyanê modernan de çap bîyê. Pergala medeyanê ferhenganê kirmanckî (zazakî) de goreyê amadekerdoxî alfabe yê cîyayî bikar ameyê û seba ke nê alfabe yan de ge-ge herfê cîyayî bikar ameyê, rêzkerdişê medeyan de zî tim eynî pergal bikar nêameyo. Labelê zafê ferhengan de ma şenê vajê ke ya alfabe yê Berdirxanî bikar ameyo yan zî varyantê ey. Mîzanpajê rîpelan ra zî ferhengî zafane sey listeya çekuyan pêşkêşê bikarardoxan bîyê û tayê xo de

zereyê ferhengî de etfê çekuyanê bînan zî kerdo. Etfê çekuyanê bînan ferhengan hetê bikarardîşî ra ergonomîkêr keno.

Kilmnuso ke pêşkêşê ferhengan de cayêko taybet de yo ferhenganê kirmanckî (zazakî) de zafane esto û amadekerdox/î bi kilmî amancê xo yê amadekerdişê ferhengê xo uca de îfade kerdo. Kilmnus ra teber beşa bikarardîşê ferhengî zî sey standardêk ferhengan de hetkarîya bikarardoxî keno ke ferhenganê kirmanckî (zazakî) de çend heban ra teber zafane esto. Dergîya medeyan ferhenganê kirmanckî (zazakî) de bipêroyî kilm a. Amadekerdoxan wexto ke ferhengî viraştê tena bala xo daya zıwanê bînî de bi kamcîn çeku vajiyeno. Nê rî ra çekuyêka kirmanckî (zazakî) vera zafane yew yan di çekuyê zıwanê bînî de nusîyayê.

Goreyê tedeyîya ferhenganê kirmanckî (zazakî) ma şenê înan verê verkan bikerê di bêj. Nê bêjan ra yewin ferhengê ke amancê xo goreyê babeta xo heme çekuyê zıwanê xo zereyê xo de bihewênê û o dîyin zî ferhengê lokalî yê ke amadekerdox eslê xo de zıwanê mintiqeyêkî qeyd kerdo. Çi heyf ke mîyanê ferhenganê kirmanckî (zazakî) de bi nê tewirî ya bê ke cayêko eşkera de dîyar bibo zafê xo lokal mendê la nameyê kitabane xo reyna nameyê ke cor ra ma nuştî, wina nayê pa. Na mesele çimeyê çekuyan de zî xo mojnena ke amadekerdoxî zafane nameyê çimeyanê xo eşkera nênuştê.

Hetê leksikolojî ra zî ferhenganê kirmanckî (zazakî) de beno ke ferhenganê Gruba Xebate ya Vateyî ra teber ê ferhengê ke bitaybetî babetêk ser o nênuşîyayê zî netede, ferhengî sist mendê. Çunke hemvengî, cîyakerdişê manayan, pênasdayîş, manayê bînê çekuyêkî, îfadeyê terîmî, hemmanayî, rojanebîyayîş û manayê îdyomkî ra ferhengê bînî ya sist ê yan zî bêpergal ê. Vengê çekuyan yanî goreyê standardê IPA wendişê înan biperoyî ferhenganê kirmanckî (zazakî) de ca nêgirewto. No zî problemêko pîl o seba zıwanzanan û bikarardoxanê zıwannêzanan. Hetêkî bînî ra ferhenganê kirmanckî (zazakî) de gramere zıwanî ra zî behs nêbeno. Reyna fonsîyonê çekuyêkî zereyê zıwanî de çî yo, goreyê cînsiyetî û zafhûmarî rewşa çekuyêkî senîn a ferhenganê kirmanckî (zazakî) de ge-ge îhmal bîyo. Nê her di kêmasî zî ganî bêre telafîkerdiş.

Bikarardîşê çekuyan yanî mîyanê zıwanî ra nimuneyanê qiseykerdişî reyde fonsîyon û metnanenê nuştekiyan ra -çi telîf çî anonîm- delîlardîş zî bipêroyî kêmasîyêka verê çıman a. Xebatê etîmolojîya kirmanckî (zazakî) zî çî heyf ke heta ewro pêşkêşê literatüre kirmanckî (zazakî) nêbîyê. Na kêmasîya pêroyî zî hetê kokê çekuyan ra ferhenganê ma sist verdana. Çekuyê ke bîyê mede û çekuyê ke vera çekuya kirmanckî (zazakî) ameya dayîş hetê şamilî, eşkerayî, sadeyî, rastî, bêkêmasîyî û bêlêlî ra zî zafê ferhengan de zeîf mendo.

Nê qistasê ke ma cor ra rêz kerdî goreyê tekê ferhengan ney pêroyîya înan ê. Seba ney beno ke tayê qistasî tayê ferhengan de baş ameyê tetbîqkerdiş zî bipêroyî heme ferhengan de nêameyê tetbîqkerdiş. Na rewşe zî ferhenganê kirmanckî (zazakî) zeîf verdana. Labelê reyna zî kesanê ke ferheng/î amadekerdo/ê kedêka

zaf û pîroz daya û dêsê ferhenganê kirmanckî (zazakî) berz kerdo. Nê qîstasan ra tayê xo girêdayeyê xebatanê bînan ê ke bikilmî seba kokê ziwanan xebatê etîmolojîkî, seba veng û wendişê înan xebatê fonolojîkî û tewr muhîm zî seba leksîkalîzebîyayîşê çekuyan xebatê standardkerdişî ganî bêrê kerdiş. Çi heyf ke nê xebatî ganî rewna bêameyêne kerdiş la reyna zî hende herey nîyo û ganî bilez û bez heme beşanê ziwanzaniye de ziwane ma ser o xebatê cîdî û biserûberî bêrê kerdiş.

5. ENCAM

Kurdan mîyan de xebatê ferhengî bi Ehmedê Xanî dest pêkerdo û hewna zî tay zêdê dewam keno. Ehmedê Xanî *Nûbihara* xo de seba ke wendekarê medreseyî hîna rehet erebî binusê û gama xo ya verêne baş bierzê na xebata xo kurmancî-erebî û bi terzê menzumî nušta. Ey ra dima zî gelek mêrdimî lehçeyanê cîya cîyayan de ferhengî viraştê. Nînan ra Nodeyî seba sorankî, Malmîsanij zî seba kirmanckî (zazakî) di kedkarê nê wareyî yê verên ê. Davîst serranê peyênan de xebatê kolektîfî zî na mesele ser o xebatanê arêdayîşê çekuyan û weşanayîşê ferhengan xo rê kerdo wezîfe û goreyê xebatanê şehsî xeylê xebatê başî zî virazîyenê. La reyna zî kes nêşeno sewîyeya modernî de ferhenganê başan refanê kitabxaneyan yan kitabroşan de bivîno.

Ferhengî cuya însananê wendeyan de tim cayêko taybet girewto û hetê wareyî ra (çapekerde, elektronik ûsn.) cayê xo bibedelnê zî tim sey çimeyê bawerîdaye ameyê hesibnayîş. Medenîyetê însanan senî aver şîyo bi eynî qeyde ferhengî zî hem hetê şeklî ra hem zî hetê tedeyî ra aver şîyê û bêj bi bêj ferhengî amade bîyê. Labelê seba ke karêko zehmet û wextwaşttox o şarê ke ferhenganê biserûberan viraştê hîna vêşêr wayîrê dezge û sazgeyanê milîyan bîyê.

Serranê peyênan de hetê bêjî ra zî kurdan mîyan de gelek ferhengê cîyayî amade benê û weşanîyanê. Labelê seke ma cor ra zî vat seba ke nê wareyî de tradîsyonêko pêt zereyê kurdan de tam nêronîyayo ferhengî hîna zêdê milê çend kesan de û metodanê zanistî ra zêdê sey xebata dildarî dewam kenê. Na rewşe zî averşîyayîşê ferhengan vindarnena û pêbawerîya ferhengan kêmnena. Kêmasîyêka bîne ya ferhengnasîya kirmanckî (zazakî) zî ferhengê ke kirmanckî (zazakî)-kirmanckî (zazakî) hewna bimanaya tam de nêameyê amadekerdiş. Na rewşe zî sey kêmasîyêk a.

Teorî û usûlê xebatan goreyê cigêrayîş û tecrubeyan virazîyenê û her xebatkarê verên tecrubeyê xo zî îlaweyê zanayîşo verên keno û eqlo kolektîf de zanist vera vera geş beno. Çi heyf ke tena xebatkar yan zî grubê xebatkarên seba ke karê ferhengî wextêko derg û kedêka berze wazena nêşenê na mesele ser o tradîsyonêk virazê. Seba tradîsyonî tena hêzê însanan ney ganî ekonomîyêk û statuyêko sîyasî

zî lazim o. Ancax o wext awankerdişê tradîsyonî mumkun beno û motîvasyonê xebatkaran berdewam beno.

Seke ma na xebata xo de zî nuştê nê xebatî ganî hetê pisporan û zanayan ra û goreyê metotanê zanistî bêrê kerdiş. Nê metodî bi kilmî kewenê çarçewaya leksikografi mîyan û dinya de gelek xebatî estê ke înan ray û prensîbê nê karan pêser ardê. Hetê weçînayîşê çekuyan ra heta usûlê rêzkerdişê înan gelek qeîdeyê beynelmîlelî estê ke ma nika biewnîyê ferhenganê kurdî zaf tayê ci de nînan vînenê. Tena gama viraştîşî de ney kurdan mîyan de rexneyê ferhengan zî kem ê ke no zî beno sedem ke ferhengviraşttoxî kêmasî û xeletîyanê xo nêvînenê û bi na nezanîya xo bidomnê.

Ma na xebate de waşt ke seba meraqdar û cigêrayoxan perspektîfêk xêz bikerê û xebatanê ameyeyan rê hetê teorî ra paştî bidê. Rastî a ya ke bi çend usûl û zanayîşan merdim nêşeno bireso xebetêka mukemel labelê bitaybetî kirmanckî (zazakî) de xêncê çend xebatan xebatê ke hetkarîya meraqdar û cigêrayoxan bikerê çin ê. Labelê na nîna a mana ke çî pêroyî kurdî (kurmanckî, kirmanckî (zazakî)) çî zî bitaybetî kirmanckî (zazakî) de xebatê çeku arêdayîş, komkerdiş û weşanayîşî karêko bêrej o. Bîlaqîs nê xebatê xezîneya ziwanê ma hetê dewlemendîya çekuyan ra seveknena û gêna binê qeydî. No zî perspektîfêko winasî dano merdimî ke ganî çî beno wa bibo eke etîk û rastîye ra kêmasîyê xo çin ê ganî nê xebatî bêrê dewamkerdiş û dewamdayîş. Eke xebetêka muqayeseyî ke mabenê ferhenganê ziwanê ma de bibo, a do başêr nê venganeyî pir bikero.

6. ÎLAWÊ

Bibliyografîya Ferhengê Kirmanckî (zazakî)

Ahmet Kasımoğlu (Ehmedê Dirihî); Ferhenga Navên Nebatan A Kurdî/Kürtçe Bitki Adları Sözlüğü, Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2013.

Ali Beytaş; Türkçe Kirmanca Sözlük-Zazaca, Weşanxaneya Babek, İstanbul 2020.

Ali Ekici; Türkçe - Zazaca Sözlük/ Türkçe - Zazaca Sözlük Qesexaniya Tırki - Kirmancki Dımilki - Zazaki, Kardelen Yayınları, İstanbul 2010.

Azad Yüce, Ferhenga Min A Kurdî Ya Bi Wêne, Weşanxaneya Hîva, Diyarbakir 2015.

Çeko Kocadag; Ferheng, Kirmanckî (zazakî) - Kurmancî, Kurmancî - Kirmanckî (zazakî), Weşanên Komkar, Berlin 2010.

Grûba Xebate ya Vateyî (Vate Çalîşma Grubu), Türkçe-Kirmanca (Zazaca) Sözlük Ferhengê Tırki-Kirmancki (Zazaki), Çapa yewine: Weşanxaneya Avesta, İstanbul 2001, Çapa dîyine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2004, Çapa hîreyine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2009, Çapa

çarına ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2011, Çapa pancine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2019.

Grûba Xebate ya Vateyî, Ferhengê Kirmanckî (zazakî)-Tirkî/Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük, Çapa yewine: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2001, Çapa dîyine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2004, Çapa hîreyine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2009, Çapa Çarin a hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2011, Çapa Pancin a hîrakerdîye Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2016.

Grûba Xebate ya Vateyî; Ferheng/Sözlük Türkçe – Kirmancca/Kirmanckî (zazakî) –Tirkî/Ferheng, Türkçe-Kirmanckî (zazakî)/Zazakî [Ebato qij], Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2013.

Hacı Özkal; Ferhenga Kurdî (Zazakî Tirkî - Zazaca Türkçe), Weşanxaneyê J&J, İstanbul 2020.

Harun Turgut; Zazaca - Türkçe Sözlük, Çapa yewine: Tij Yayınları, İstanbul 2001, Çapa dîyine: Tij Yayınları, İstanbul 2006.

Haydar Şahin; Zazaki de Name Domanu - Zazaca Çocuk İsimleri, Dersim Yayınları, İstanbul 2017.

Hayrullah Acar, Evren Aslanoğlu, Zeki Gürür, Osman Aslanoğlu, Bedirhan İslamoğlu; Ferhenga Pirzimanî - Çok Dilli Sözlük, Çapa yewine: Weşanxaneyê Nûbihar, İstanbul 2011, Çapa dîyine: Weşanxaneyê Nûbihar, İstanbul 2012

Hüseyin Çakmak; Türkçe Dersimce Sözlük (Kirmancki, Dımilki, Sobe), Kalan Basım Yayın Dağıtım Müzik, İstanbul 2004.

İbrahim Bukan; Zazaca Atasözleri ve Özlü Sözler / Zazaki Qale Verinu O Qale Reber, Fam Yayınları, İstanbul 2015.

Malmîsanij, Ferhengê Dimilkî [Zazakî] - Tirkî, Çapa yewine: Weşanên Jîna Nû, Uppsala 1987, Çapa Dîyine: Weşanên Deng, İstanbul 1992.

Malmîsanij, Ferhengê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî, Stockholm 1997.

Mehmet Aydar; Zazaca Türkçe Sözlük, Doruk Yayınları, İstanbul 2003.

Mesut Özcan; Zazaca-Türkçe Sözlük, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.

Munzur Çem; Ferhengê Kurdî-Tirkî (Zazakî), Çapa Serbeste, Stockholm 1994.

Musa Canpolat; Zazaca-Türkçe Sözlük, Çapa Serbeste, İstanbul 2006.

Osman Aslanoğlu, Vakkas Çolak, Bedirhan İslamoğlu, Zeki Gürür, Evren Aslanoğlu; Ferhenga Japonî - Kurdî – İngîlîzî, Weşanxaneyê Nûbihar, İstanbul 2018.

Roşan Hayig - Brigitte Werner, Zazaca - Türkçe / Türkçe - Zazaca Sözcük Listesi, Tij Yayıncılık, İstanbul 2012.

Roşan Lezgîn; Ferhengê İdyomanê Kurdkî (Kirmancki/ Zazakî), Çapa yewine: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2005, Çapa Dîyina Hîrakerdîye: Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir, 2017.

- Roşan Lezgîn; Ferhengê Kurdî (Zazakî)-Tirkî û Tirkî- Kurdî (Zazakî) [Ebato qij], Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2013.
- Seîd Verroj&Abdurrahman Uçaman; Vajname Kurmanca-Hewramî-Dimilî-Senendajî, Weşanên War, İstanbul 2002.
- Seîd Verroj; Ferheng Kurmancî-Dimilî-Tirkî/Tirkî-Dimilî-Kurmancî, Çapa yewine: Weşanên War, İstanbul 2003, Çapa dîyine: Dara Yayınları, İstanbul 2018.
- Serkan Oğur; Farsça - Zazaca - Kurmanca Mukayeseli Gramer Ve Temel Sözlük, Yazılama Yayınevi, İstanbul 2014.
- Turan Erdem; Ferheng Zazakî-Tirkî/Tirkî-Zazakî, Doz Yayınları, İstanbul 1997, Çapa Dîyine Ya Hîrakerdeye (+Orhan Erdem): Zazaca - Tirkî/Tirkî - Zazaca Sözlük, Arya Yayıncılık, İstanbul 2009, Çapa Hîreyîn a Hîrakerdeye (+Orhan Erdem): Zazakî-Tirkî Tirkî-Zazakî Ferheng (Zazaca-Türkçe Türkçe-Zazaca Sözlük), Arya, İstanbul 2015.
- Zülfikar Ayyıldız; Vatene Verende Ma, Elif Matbaası, Şanlıurfa 2013.

7. ÇIMEYÎ

- Acar, Hayrullah & Aslanoğlu, Evren ûêb. (2012). Ferhenga Pirzimanî - Çok Dilli Sözlük. Weşanxaneyê Nûbihar: İstanbul.
- Akalın, Şükrü Haluk (2011). Türkçe Sözlük. "Sunuş". Türk Dil Kurumu Yayınları. 11. Baskı: Ankara.
- Akçay, Yusuf (Yaz 2011). "Doğu ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış". Dil ve Edebiyat Araştırma Dergisi, S. 4. r. 282.
- Aksan, Prof. Dr. Doğan (2000). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Cild: 3. Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- al-Khalidi, Diya al-Din (Ziyaedin El-Xalidî) (1975). Al-Hadiyah al-Hamidiyah. Amd: Maqdisi: Beirut.
- Aslanoğlu, Osman (2010). Ferhenga Çapemeniya Kurdî. Weşanxaneyê Nûbihar: İstanbul.
- Bedirxan, Kamiran Alî & Bertolino, Josefa ûêb. (2017). Ferhenga Fransî – Kurdî. Weşanxaneyê Avesta: İstanbul.
- Bedirxan, Celadet Alî (2009). Ferheng (Kurdî-Kurdî). Weşanxaneyê Avesta: İstanbul.
- Bilbil, Mikail & Oztirk, Mistefa (2019), Rêzimana Mela Mehmûdê Bazîdîyî-Tuhfetul Xîlan Fî Zimanê Kurdan-(Nirxandin-Metin-Faksîmîle). Weqfa Mezopotamyayê: İstanbul
- Bozarslan, Mehmet Emin (2011). Ferhenga Kurdî. Cildê Pêşîn A-D. Weşanxaneya Deng: İstanbul.

- _____ (2016). Ferhenga Kurdî. Cildê Diduyan E-K. Weşanxaneyê Deng: Îstanbul.
- _____ (2018). Ferhenga Kurdî. Cildê Sisêyan L-R. Weşanxaneyê Deng: Îstanbul.
- Can, Mutlu (2018). Bibliyografyaya Kirmanckî (zazakî) |1963-2017|. Weşanxaneyê Vateyî: Îstanbul.
- Chyet, Michael L. (2003). Kurdish – English Dictionary. Yale University Press: New Haven and London.
- Çolak, Vakkas & İslamoğlu, Bedirhan ûêb. (2018). Ferhenga Japonî - Kurdî – İngîlîzî. Weşanxaneyê Nûbihar: Îstanbul.
- Deniz, Huseyin (2010). Ferhenga Aboriyê Tirkî-İngîlîzî-Kurdî. Enstîtuya Kurdî ya Amedê: Îstanbul.
- Djahukyan, Gevork (1991). "Armenian Lexicography". Wörterbücher Dictionnaires Dictionnaires, An International Encyclopedia of Lexicography. Walter de Gruyter: Berlin-New York.
- Durmuş, İsmail (2009). "Sözlük". Diyanet İslam Ansiklopedisi. Cild:37: İstanbul.
- Farqînî, Zana (a2000). Ferhenga Kurdî – Tirkî. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê: İstanbul.
- _____ (b2000). Ferhenga Navîncî. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê: İstanbul
- Hassanpour, Amir (2005). Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985) (İ. Bingöl & C. Gündoğan, Açar.). Avesta Yayınları: İstanbul.
- Hawar (1932). Qomela kurdi – Revue Kurde. Sal: 1 Hejmar: 1. Şam. r. 7.
- Jackson, Howard (2016). Sözlükbilime Giriş (M. Gürlek & E. Patat, Açar.). Kesit yayınları: İstanbul.
- Kanar, Mehmet (2011). Farsça Türkçe Sözlük. Say Yayınları. 3. Baskı: İstanbul.
- Kıran, Doç. Dr. Abdullah (2017). Ferhenga Zanistên Civakî. Weşanxaneyê Nûbihar: İstanbul.
- Kırkan, Ahmet (2020). "Zazaca Sözlükçülük". (Koor. Shahab Vali). Yazınsal Varoluştan Akademik Literatüre Kirmancca (Zazaca). Vate Yayınları: İstanbul, r. 289-310.
- Klein, W. (2001). Lexicology and Lexicography. International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences. (20). 8764-8768.
- Kolukısa, Ali Aycan (2016). -Sözlükbilim- Japon Sözlüklerinin Gizemi. Kriter Yayınları: İstanbul.
- Malmîsanij, M. & Aydoğan, Mistefa ûêb. (2019). Ji bo Rastnivîsînê Ferhanga Kurdî (Kurmançî)-Tirkî ya Nû. Weşanxaneyê Rûpel: İstanbul.
- Garzoni, P. Maurizio (2013). Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda. Çapa Wekxwe. Avesta Yayınları: İstanbul

- Oncu, Mehmet (2015). Ferhenga Biwêjan. Weşanxaneyê Sîtav: Îstanbul.
- Önen, Abdurrahman (2008). Ferhenga Erdnigariye. Weşanxaneyê Doz: Îstanbul.
- Öztürk, M. (2017). Mela Mehmûdê Bazidî'nin Kürtçe-Türkçe Sözlüğü. Doğu Araştırmaları, (17), 57-89 .
- Saadallah, Salah (2000). Saladin's English - Kurdish Dictionary. Weşanxaneyê Avesta: Îstanbul.
- Topaloğlu, Ahmet (2009). "Sözlük". Diyanet İslam Ansiklopedisi. Cild:37: İstanbul.
- Uhlemann, Friedrich Gottlob (1855). Uhlemann's Syriac grammar: with a course of exercises in Syriac grammar, and a chrestomathy and brief lexicon prepared by the translator, Enoch Hutchinson (Trans.), D. Appleton & Broadway. Edinburgh: T.&J., New York.
- Uzun, İlhan (2013). Ferhenga Termên Kîmyevî. Weşanxaneyê Perî: İstanbul.
- Veroj, Seîd (2018). Ferheng (Midi). Weşanxaneyê Dara: İstanbul.
- Yazıcı, Tahsin (2009). "Sözlük". Diyanet İslam Ansiklopedisi. Cild:37: İstanbul.
- Yıldızhan, Veysel (2017). Bi Tarîxê Nusîyayena Xo ya Tewr Kehene Çekuyê Kirmanckî (Zazakî) (1798-1903). (Tezê Masterî yo çapenêbiyaye). Unîversîteya Artuklu ya Mêrdînî Enstîtuya zîwanê Gane yê Tirkîya: Mêrdîn.
- Yılmaz, Engin (2017). Sözlük Bilimi Üzerine Araştırmalar. Pegem Akademi Yayınları: Ankara.

Çimeyê Dijîtalî

Ferheng.org (20.11.2020). <http://legerin.ferheng.org/>

WQ ferheng (20.11.2020). <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.wqferheng>

O-Kurmanckî=Zazakî (20.11.2020). <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.osmanaslanoglu.kurzaza>

EXTENDED ABSTRACT

Dictionaries are books that contain the vocabulary of a language, rather than lists of words. Although they differ in size and content, we can define them as reference books, as dictionaries are classified in a different area than other books, both according to their preparation purposes and according to their intended use. The history of dictionary preparation in the world reaches back to ancient Middle Eastern Civilizations. The first dictionary is Akkadian-Sumerian. Kurdish neighbors, Arab, Persian, Syriac, Armenian and Turkish dictionary preparation began relatively early for the Kurds. In short, along with the Islamic religion of the Arabs, the Persian in 9-10th century, Syriacs in the 9th century, Armenians in the 5th century and the Turks also in the 11th century the first dictionaries appeared. The first dictionary in the Kurds was by *Ahmad Khani*, with the named *Nûbihara Biçûkan*, with

the Kurmanci dialect, was written in the 17th century. The first dictionary of Kirmancki (Zazaki) was published in 1978 by Malmîsanij. To this day, except for new editions, 30 different Kirmancki (Zazaki) dictionaries have been published. Although the Kurds seem to be late in this regard, they are especially 20. after a century, they have come a long way in this area. In general, there are various dictionaries in Kurdish dialects, especially in Kirmancki (Zazaki). Turkish English Persian Japanese and some dialects such as Kurmanci, Sorani, Hewrami and Senendeci are included in these dictionaries as well as Kirmancki (Zazaki). Many of these dictionaries were prepared with altruistic feelings and amateurish methods, rather than the methods and rules of lexicography. But it is not enough to just sort words in dictionaries. A lot of work has been done on the development of dictionaries and lexicology in the world and is still being done. This work will focus on the two sub-disciplines of linguistics for Kirmancki (Zazaki) dictionaries. Both of these sub-disciplines work on dictionaries and help those who prepare dictionaries. The first is lexicography, which sets general rules for dictionary preparation and recommends regular methods. These rules provide recommendations at every stage of preparation, from the planning of the dictionary project to the audience that the dictionary will address. But sometimes the word lexicology is used instead of the word lexicography. In this study, both words were semantically separated from each other according to international definitions. The second sub-discipline is metalexicography, which makes critical studies of dictionaries from different angles and evaluates them according to objective rules. It evaluates dictionaries in many ways, from cover and layout to etymological root and IPA pronunciation, not just the sequence of words. When we looked at Kirmancki (Zazaki) dictionaries within the scope of this study, most of them were prepared to record and preserve words, and the criteria of metalexicography were ignored. But the reason for this omission is due to the situation of the Kurds. Because dictionary preparation is the task of institutions and organizations rather than individuals and requires a certain education. Unfortunately, until recent years, Kurds have been denied these opportunities. At the end of the study, a bibliography of Kirmancki (Zazaki) dictionaries published until this year (2020) was given.

Key words: Lexicography, metalexicography, lexicology, dictionary criticism, dictionaries in Kirmancki (Zazaki)